

מבשרות מקצוע הסייעוד בירושלים

נירה ברטל

בחקר תולדות ארץ-ישראל בתקופה העות'מאנית יש מקום מרכזי לחקר קורות הרפואה, הרופאים ובתי החולים בירושלים בשלהי התקופה. אולם מועט הוא המחקר מזווית הראייה של פעילות האחיות, השוורת היבטים של המשכיות בעשייתן של נשים עם חידוש הנובע מהתמקצעות.¹ במהלך ההיסטוריה הייתה עשייה סיעודית קשורה במקרים רבים בארגונים דתיים דוגמת הסייעוד הגברי בימי הביניים באירופה ובארץ-ישראל, שהיה קשור בין השאר למסעות הצלב, ומן המאה השבע עשרה – לפעולות מסדרי נזירות בצרפת. כמקצוע נשי העובר תהליכי חילון הופיע הסייעוד באמצע המאה התשע עשרה בגרמניה ובבריטניה, והוא קלט אל שורותיו בעיקר נשים מן המעמד הבינוני והנמוך. ירושלים של העת ההיא הייתה מוכת תחלואה ומגפות, תנאי התברואה בה היו קשים ואוכלוסייתה זקנה, ענייה ונוזקת לעשייה סיעודית, אך המרקם החברתי והדתי של האוכלוסייה המקומית לא הלם התפתחות מסוג זה. בחברה רב עדתית ורב תרבותית זו היו התפקידים של מקצוע הסייעוד נתונים בידיים שונות ומשונות.

ב-1888 פורסמה פקודה מטעם הממשל האוסרת עיסוק ברפואה, ברוקחות ובמיילדות בלא תעודה מוכרת,² אך הסייעוד לא נכלל ברשימת העיסוקים המחייבים הכרה רשמית. בניגוד למאה העשרים שבה, בעקבות התמקצעות הסייעוד, נדרשו עובדי המקצוע לעבור תקופת הכשרה ולקבל הרשאה רשמית לפני שהורשו לעסוק בו בצורה מתוקנת, במאה התשע עשרה כל אישה אשר קיבלה הדרכה קצרה בטיפול בילדים ובנשים וכל מטפלת בחולים זכתה לתואר 'אחות רחמנייה' (Sister of Mercy). ואם כך השימוש בתואר 'אחות' בספרות המחקר המודרני הוא לעתים אנכרוניסטי. בירושלים, בגברים טיפלו רק גברים. נשים עסקו במיילדות ואחרות, דוגמת אלו שהיו זכאיות רק למחצית דמי ה'חלוקה', אולצו לעבוד כמטפלות בנשים חולות או בקשישות בקרב הקהילה האשכנזית היהודית.³ מראשית המאה העשרים עד בוא המשלחת מטעם הסתדרות יהודי אמריקה ב-1918 ועד יישום תקנות הממשל הבריטי באשר להכשרה ולרישוי המקצוע פעלו בירושלים ארבע אחיות יהודיות מוסמכות ראשונות. אחיות אלה הוכשרו באירופה ובארצות הברית בעידן שבו טרם נפתח בית ספר לאחיות בארץ-ישראל.⁴ נשים מעטות מירושלים, ובהן הנערות הארמניות מלכה

¹ מבין המעט שנכתב יש להזכיר את עבודתה של רבקה אדמס-שטוקלר R. Adams-Stockler, *Hospital Nursing in the Holy Land from the Period of the Crusades to the First Five Years of the State of Israel*, Tel Aviv 1986, pp. 21-26

² אביצור, חיי יום יום, עמ' 160.

³ שילה, נסיכה, עמ' 136, 142.

⁴ נ' ברטל, 'ההכשרה התיאורטית והמעשית של אחיות יהודיות בארץ-ישראל בתקופת המנדט, 1918-1948, בראי התפתחותו של ביה"ס לאחיות ע"ש הנריאטה סאלד, הדסה ירושלים', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2000, עמ' 24-27.

ומרגרט מלקון, למדו בבית הספר לאחיות של האוניברסיטה האמריקנית בכיירות, שנוסד ב-1905 והיה בחסות הכנסייה הפרוטסטנטית.⁵

האחיות המוסמכות הנוצריות, ובראשית המאה העשרים גם אחיות יהודיות, וכן הדיאקונסות (מטפלות בחולים) והנזירות בעיקר מבריטניה, מגרמניה, מצרפת ומארצות הברית למדו סיעוד במסגרות חינוכיות שיטתיות אשר הנהיגו גם מערכת פיקוח על עשייתן. הן החלו לפעול בירושלים במוסדות משלושה דגמים: (א) בתי חולים בהנהלת רופאים (דוגמת בית החולים האנגליקני); (ב) בתי חולים בהנהלת אחיות (דוגמת בית החולים הגרמני ואחיו הצרפתי); (ג) בתי מחסה (דוגמת המוסדות של אגודת עזרת נשים, אחיות החסד [Sisters of Charity] במנזר סן וינסן דה פול ובית החולים לחולי צרעת).⁶ לעתים קרובות עבד הרופא הראשי בבית החולים כשלצדו אשתו או בנותיו מנהלות את שירותי הסיעוד, דוגמת ד"ר אדוארד מקגאוון, ד"ר ו"א קנט, ד"ר מקס סנדרצקי, ד"ר אדולף איינסלר וד"ר אלברט טיכו בירושלים, והמלווה הנאמנה של ד"ר משה וואלך – האחיות זלמה. תופעה זו הוכרה גם במקומות אחרים, כמו בחברון (מאי רעיית ד"ר אלכסנדר פטרסון) ובנצרת (מרי סטיוארט רעייתו של ד"ר פ"ק וארטן ובתו), וגם במושבות אחרות ברחבי העולם. באפריקה למשל, לצדו של ד"ר אלברט שווייצר פעלו אשתו ובתו.⁷ אימוץ דגמים נוספים של עשייה סיעודית היו בתחומי המיילדות והקהילה.

ברוחו של ישוע העניקה הנצרות משמעות מיוחדת למאמץ להפחית את הסבל האנושי. הסיעוד כעשייה וכמקצוע הושפע מרוח זה, אולם הטיפול בחולים נוצל גם להשגת יעדים דתיים ופוליטיים. אין פלא אפוא שחלוצות הסיעוד הארץ-ישראליות היו האחיות המיסיונריות. המשלחת הפרוטסטנטית האנגלית-גרמנית לדוגמה הרחיבה את פעילותה הסיעודית בירושלים וצירפה אליה גם פעילות דתית.

הסיעוד בבתי החולים

בית החולים של אחיות ממסדר הנזירות סן ז'וזף – האחיות הנזירות הקתוליות במאה התשע עשרה בעולם חונכו וחינוכו לייסד ולנהל בתי חולים, להכיר את דרכי הפעולה של השלטונות ולזכות בתמיכתם ובכספם ולטפח קשרים עם הממסד הרפואי, שהיה זקוק למסגרות שהקימו. בזכות תפקודן המשולב כמשרתות הדת וכשליחות המדינה הן היו לגורם מפתח בהפצת רעיונות הכנסייה ולסוכנות האימפריאליזם האירופי באסיה ובאפריקה.⁸

אלא חידשו את מחויבותן למסדר אחת לשנה בשבועה. על פי הערכה ב-1850 היו 12,000 אחיות של מסדר זה פוזרות ברחבי תבל. ראו A. E. Pavey, *The Growth of Nursing*, London 1959, pp. 233-235
⁷ ניסן ומרטין, בית חולים; מלקון-רוז, ארמנים (לעיל, הערה 5), עמ' 48; לוי, תולדות הרפואה, עמ' 308, 312; שווקה, בתי חולים, עמ' 634-635.
⁸ S. Nelson, *Say Little, Do Much: Nurses, Nuns, and Hospitals in the Nineteenth Century*, Philadelphia 2001, pp. 54-55

⁵ J. H. Melkon-Rose, *Armenians of Jerusalem: Memories of Life in Palestine*, London & New York 1993, pp. 53-56

⁶ לסקירת בתי חולים ב-1914 ראו צ' שילוני, 'השירות הרפואי ובתי החולים בירושלים בתקופת המלחמה', בתוך: אליאב, במצור ובמצוק: ארץ-ישראל בימי מלחמת העולם הראשונה, ירושלים תשנ"א, עמ' 62-63.
⁷ במחצית הראשונה של המאה השבע עשרה נוסד מסדר אחיות החסד הצרפתיות של סן וינסן דה פול, שהיה כפוף לוויטיקן. האחיות לא נדרו נדר מחייב לכל החיים

אחיות ממסדר הנזירות סן ז'וזף של ההתגלות, שהגיעו לארץ ב-1847, השתכנו במנזר הפרנציסקני סן סלוודור. בשנות החמישים ניהלו ארבע או חמש אחיות נזירות את בית החולים הקשור למנזר ובסיוע שני גברים בלתי מקצועיים העניקו 'טיפול' למופת' לבני כל הדתות וכן החזיקו משק בית, ספרייה, בית מרקחת וחדר תפילה.⁹ הרוח החיה של מסדר זה בארץ מראשית 1869 ובמשך קרוב ל-58 שנים הייתה הנזירה ז'וזפין – שיזמה הקמת מוסדות דת ובתי חולים של המסדר, ניהלה אותם והייתה בה בעת גם אחות ורוקחת. בשנות התשעים של המאה התשע עשרה דאגו אחיות סן ז'וזף עם האחיות ז'וזפין בראשן ובסיוע הברון מרי פול אמדה דה-פיילא (de Piellat) להשלמת בניין חדש של אחד מבתי החולים הגדולים בארץ, בית החולים סן לואי (Hôpital de Saint Louis) ולהפעלתו השוטפת. בבית החולים היו 40-45 מיטות והוא נועד בעיקר לצליינים, אך שירת גם אוכלוסייה מוסלמית ונוצרית.¹⁰ בימי מלחמת העולם הראשונה עזבו רוב הנזירות הצרפתיות את הארץ, אך הנזירות של בית חולים זה סירבו להתפנות ועברו כאחיות אף שהוא הוסב לבית חולים ולמרכז כירורגי של הצבא הטורקי.¹¹

בבית החולים העירוני הטורקי היו 'שתי נשים וחמשה גברים משמשים את החולים'. אתם פעלו חמש נזירות צרפתיות 'וינסטיניות' ממסדר אחיות החסד, הנמנות עם 'הברואים היפים והנעלים ביותר שהאל ברא בעולמו. אחיות אלה מטפלות בחולים ברוך ובעדינות ובסכר פנים יפות, ועל ידי כך הן מסייעות להחלמתו ורפואתו של החולה.'¹² במלחמת העולם הראשונה נותר בית החולים כמעט בלי צוות אחיות, ולכן לימדה רופאת הילדים ד"ר הלנה כגן שמונה נשים מקומיות את מלאכת הסייעוד. כגן כתבה: 'יכולתי רק לקוות שאוכל להצליח להחדיר בהן אדיבות ותשומת לב לחולים וכן מודעות לחשיבות הסטריליות של המזרקים ולניקיון מכסימלי בתנאים הנתונים'.¹³

בבית החולים האנגליקני – משרתים, משרתות ומרפאים יהודים נמצאו לאחר מאמצים רבים לרעייתו של ד"ר מקגאוון, שהייתה מטרון (אחות ראשית) במשך שש עשרה שנה כנראה.¹⁴ הגב'

⁹ את מסדר סן ז'וזף יסדה ב-1832 אמילי דה-ויליאם (1797-1856), שטיפלה בחולי כולרה באלג'יר. ראו שווקה, בתי חולים, עמ' 349, 353, 361, 364; בן-אריה, העיר העתיקה, עמ' 267-268; הנ"ל, ירושלים החדשה, עמ' 382-383.

¹⁰ גורן, המוסדות. בכל אחת מהשנים 1895-1898 היו למעלה מאלף מטופלים בבית החולים ולמעלה מ-5,000 טופלו במרפאה. ראו שווקה, בתי חולים, עמ' 376.

¹¹ דה-פיילא מימן בניית קפלה קטנה מיוחדת לנזירות האחיות ואף הכין ציורי פרסקו עבורן. הוא דאג לשכלול בית החולים, לפתיחת מחלקות מודרניות ולציוד חדיש. אחרי המלחמה חזר דה-פיילא לירושלים והביא להפעלתם מחדש של בית החולים סן לואי ושל שאר מפעלי הנזירות. ב-1922 היו לאחיות סן ז'וזף 14 מוסדות רפואה וחינוך בארץ-ישראל. שילוני, מפעלות, עמ' 69-70, 77-84.

¹² יהושע, ירושלים, עמ' 45; בית החולים העירוני העות'מאני נפתח ב-1891, וב-1913 היו בו ארבעים מיטות. ראו שווקה, בתי חולים, עמ' 517; ז' גרינברג, 'בית החולים העירוני התורכי בירושלים', קתדרה, 78 (טבת תשנ"ו), עמ' 55.

¹³ ה' כגן, ראשית דרכי בירושלים, תל יצחק 1965, עמ' 44.

¹⁴ ד"ר אדוארד מקגאוון ורעייתו הגיעו לירושלים ב-1842. באותה שנה נפתח בית חולים ובו 12 מיטות, ובהמשך – 24 מיטות. המרפאים בו (כנראה בעלי תפקיד בלתי פורמלי שהיה בו שילוב של סיעוד, רוקחות ורפואה) היו סנדפורד ומלוויל ברגהיים. ב-1861 קיבלו בו טיפול 256 איש וב-1890 למעלה מאלף. ראו שווקה, בתי חולים, עמ' 123, 134, 159, 165; לוי, תולדות הרפואה, עמ' 27-33; בן-אריה, העיר העתיקה, עמ' 292-293; מורגנשטרן, בית החולים, עמ' 115.

מקגאוון גם הגישה עזרה סוציאלית לנזקקים.¹⁵ גם בשלהי המאה היה המחסור באחיות מוסמכות בעיה חמורה יותר מקשיי מימון, ולכן הוזמנו מאנגליה ב-1888 האחיות מייבל (Mabel) ואגנס (Agnes).¹⁶ ב-1893 נפתח ברחוב הנביאים בית חולים חדש, ובו משרד למטרון בבניין המנהלה ומגורי אחיות ועוזרות. ב-1904 היה בו צוות אשר עסק ככר בכמה תחומי התמחויות בסיעוד ובהם: סיעוד הקהילה, חדר ניתוח ומרפאה.¹⁷

בית החולים הגרמני – במקביל לתהליך הפצת משנתו של תאודור פלידנר (Fliedner), מחדש פעילות הדאקונסות בקייזרסוורת (Kaiserwerth), החליט המלך הפרוסי פרידריך וילהלם הרביעי (Friedrich Wilhelm IV) ב-1847 להרחיב את הפעילות הגרמנית במזרח התיכון.¹⁸ כך הגיעו ב-1851 ארבע דאקונסות לארץ הקודש ועסקו בסיעוד ובחינוך, בעיקר בקרב האוכלוסייה המוסלמית. מלך פרוסיה דאג להעמיד לרשותן בניין לייסוד בית חולים גרמני בעיר העתיקה. מקורות המימון והפיקוח על עשייתן היו בחסות מרכזו של פלידנר בגרמניה, הקונסול הפרוסי והבישוף סמואל גובט (Gobat) בירושלים. מגפת הכולרה שפרצה ב-1865 שכנעה את הדאקונסות שיש לפתוח גם מרפאה.¹⁹ בראש הדאקונסות עמדה מ-1853 ובמשך חמישים שנה שרלוטה פילץ (Pilz), אך היא עסקה בחינוך.²⁰ 'אישיותה החזקה, מסירותה וכושר הניהול שלה הפכו אותה עד מהרה לאחת הדמויות המרכזיות בציבור האירופי בירושלים'.²¹ האחיות ניהלו את בית החולים והרופאים, שלא תמיד היו בצוות הקבוע, ניתחו וברדקו חולים בלבד. לרדוגמה בשנות השבעים היו בבית החולים כ-2,500 מטופלים בשנה. ב-1873 למשל טיפל רופא ב-639 מטופלים וכל היתר, כשני שלישים מכלל המטופלים באותה שנה, קיבלו טיפול מאחיות בלבד.²² ב-1882 הייתה האחות הראשית הילדברנדט ריינהולד

im Heiligen Land: das Gemeinsame Bistum Jerusalem (1841-1886), Wiesbaden 1998, p. 202
 שם, עמ' 199. ב-1860 היו בבית החולים 246 חולים, מהם 106 מוסלמים. ב-1880 ביקרו במרפאה 6,000-8,000 מטופלים. ראו סינו, אינטרסים גרמניים (לעיל, הערה 18), עמ' 84-85; בבית החולים היו 12 מיטות ומ-1860 היו 25 מיטות וחדר ניתוח. ראו שווקה, בתי חולים, עמ' 283.
 טיבאווי, אינטרסים בריטיים, עמ' 107; סינו, אינטרסים גרמניים, עמ' 81-82, 100; שרלוטה פילץ עסקה גם באיסוף תרומות בהולנד, באנגליה ועוד.
 לוי, תולדות הרפואה, עמ' 104. על פילץ ראו גם שווקה, בתי חולים, עמ' 283; מ' הרי, בתי ירושלים הקטנה, תרגם 'אסיא, תל אביב תשל"ה, עמ' 155.
 הרופאים בבית החולים היו ד"ר מקגאוון וד"ר תומס צ'פלין מבית החולים האנגליקני, בשנים 1867-1872, ד"ר מקס סנדרצקי וד"ר סמואל הופמן עד 1902. רופאים נוספים היו ד"ר אדולף איינסלר, הכירורג ד"ר גרוסנדרוף, וב-1904 גם ד"ר תאופיק כנען וד"ר משה וואלך. ראו לוקהוף, אנגליקנים (לעיל, הערה 18), עמ' 201; שווקה, בתי חולים, עמ' 316.

פרי, נשיאים, עמ' 84.
 האחיות האנגליות הוזמנו מבית החולים והמכון האוונגלי פרוטסטנטי של הדאקונסות (Evangelical Protestant Deaconesses' Institution and Hospital) בטוטנהם. ראו שווקה, בתי חולים, עמ' 165.
 שם, עמ' 184-187. טיבאווי, אינטרסים בריטיים, עמ' 208; לוי, תולדות הרפואה, עמ' 36; ש' ספיר, 'תרומת חברות המיסיון האנגליקניות להתפתחותה של ירושלים בשלהי השלטון העות'מני', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1979, עמ' 63.
 ב-1836 ייסד פלידנר מרכז הכשרה מקצועי כחלק ממסדר של דאקונסות, בהתאם לתפיסה שעבודת רווחה – דאגה לעניים, לחולים, לילדים ולאסירים – היא צעד ראשון להפצת הפרוטסטנטיות. ב-1864, שנת מותו של פלידנר, היו כבר 1,600 דאקונסות ברחבי העולם וב-1914 פעלו במזרח התיכון שלושים מוסדות שבהם 137 דאקונסות. ראו A. R. Sinno, *Deutsche Interessen in Syrien und Palästina, 1841-1898: Aktivitäten religiöser Institutionen, wirtschaftliche und politische Einflüsse*, Berlin 1982, pp. 81-82, 88; M. Lückhoff, *Anglikaner und Protestanten*

(Reinholde).²³ ב-1894 נחנך מחוץ לחומות בניין בית חולים, מן הגדולים והמשוכללים בארץ, ובו מאה מיטות. עוד שתי דיאקונסות הוזמנו, ובראשית המאה הגיע מספרן לעשרים. אוגוסטה ויקטוריה, רעייתו של הקיסר וילהלם השני, אשר ביקרה עם בעלה בירושלים ב-1898, התרשמה עמוקות ממצבו הקשה של חדר הניתוח של בית החולים ודאגה לשלוח אליו מגרמניה ציוד חדיש ומלא. הדיאקונסות הצטיינו בהכשרתן המקצועית ונודעו במסירותן ברחבי ארץ-ישראל, ובית החולים שלהן היה למרכז למידה לתלמידי רפואה גרמנים ולאחיות מקומיות. האחות הראשית הייתה אז תאודורה ברקהאוזן (Barkhausen), אשר פעלה כאן בשנים 1909-1959 וניהלה בתקופת מלחמת העולם הראשונה גם את בית החולים הצבאי ששוכן כמתחם אוגוסטה ויקטוריה.²⁴ בשנים אלה עברו הדיאקונסות קורסים לטיפול בפצועים ואכן, בית החולים הגרמני התמלא נפגעים ואף הורחב אל בית הספר של האחיות סן ז'וזף, שהטורקים החרימוהו לצורך זה.²⁵ בבית החולים סבלו מחוסר משאבים ומעוני, ובכל זאת נשענו המוסלמים על הדיאקונסות 'עושות הנפלאות'. במשך שנות פעילותן הן טיפלו במחלות שונות, אך היו גאות במיוחד בטיפול במקרים כירורגיים דחופים כגון פציעות כתוצאה מחדירת כדורי רובה וכריתות רגליים.²⁶

הדיאקונסות, על פי פלידנר, לא עסקו בעבודת קודש מתוך כוונה לכפר על חטאים, אלא ביקשו לעזור לבני אדם ובכך לממש 'ערכים עליונים' ברוח התפיסה הפרוטסטנטית. אולם הן ניצלו את שהיית המטופל בבית החולים לעשייה מיסיונרית.²⁷ הן הציעו אמנם טיפול לנוצרים, אך פנו בעיקר לאוכלוסייה המוסלמית, לעומת הפעילות האנגלית שכוונה בתחילה לקהל יהודי ומאוחר יותר גם לקהל המוסלמי. כדי להמשיך את הקשר עם המטופלים הן למדו ערבית וערכו ביקורי בית. הן הדריכו נשים לטפל בחולים ולשמור על היגיינה וניהלו חוגי תפירה לקידום הנשים.²⁸ עבודתן לוותה בפעילות של רועים רוחניים, שקיימו שיעורי דת ותפילה, אך המסר הפרוטסטנטי נועד לעבור בעיקר באמצעות 'עבודתן המסורה וטיפולן הלבבי'.²⁹

בית החולים לילדים 'מעון מריה' (Marienstif), שייסד וניהל ד"ר סנדרצקי ב-1872, סבל כל שנות פעילותו מקשיי מימון וממחסור בכוח אדם. לצד ד"ר סנדרצקי עסקו אשתו יוהנה ובנותיו אנה, קטי ומרי בניהול משק הבית, בטיפול בילדים ובהרדמה. הבנות נשלחו ללימודי סיעוד וקיבלו את הסמכתן בבית אל (Bethel) שבבילפלד (Bielefeld) בצפון גרמניה. ב-1899 שלח ד"ר סנדרצקי יד בנפשו ובית החולים לילדים סופח לבית החולים הגרמני.³⁰

תרומתן של העוסקות בסיעוד, יותר משניכרה בפעילות עצמה הייתה בעלת חשיבות לפעילות הפרוטסטנטית. ההדים שזכתה להם ותגובות השרשרת שבאו בעקבותיה היו בעלות עצמה רבה

²³ שם, עמ' 301.
²⁴ לוי, תולדות הרפואה, עמ' 107-167; מלקון-רוז, ארמנים (לעיל, הערה 5), עמ' 48; פלגנטרף, הדיאקונסות.
²⁵ שילוני, מפעלות, עמ' 83; שווקה, בתי חולים, עמ' 339-330.
²⁶ שם, עמ' 280, 294, 299, 333.
²⁷ שם, עמ' 275.
²⁸ כרמל, פלידנר, עמ' 212; לוקהוף, אנגליקנים (לעיל, הערה 18), עמ' 194-196; טיבאווי, אינטרסים בריטיים, עמ' 107; בן-אריה, העיר העתיקה, עמ' 295; הנ"ל, ירושלים החדשה, עמ' 454; סינו, אינטרסים גרמניים (לעיל, הערה 18), עמ' 98-100.
²⁹ שם, עמ' 98. כרמל (פלידנר, עמ' 219) סבור שהפעילות המיסיונרית של בית החולים הדיאקונסי בקרב המוסלמים לא זכתה להצלחה מרשימה.
³⁰ ניסן ומרטין, בית חולים, עמ' 167, 171-173.

במיוחד משום שפעילותן של הדיאקונסות התחוללה בתחומים ששיוועו לעזרה: בריאות, סעד וחינוך. בית החולים לחולי עיניים של מסדר סיינט ג'ון של ירושלים – אל בית החולים הגיעה ב-1889 הגב' קנט, אשת הרופא הראשי. היא ניהלה אותו במשך 23 שנים והישגי המוסד יוחסו במידה רבה לניהולה. הגב' קנט הייתה בין האחיות המוסמכות הראשונות בירושלים אשר הוכשרו על פי המקובל בבריטניה, ערש הסיעוד המודרני. קנט זכתה לשבחים רבים לא רק על עזרתה היעילה לבעלה אלא בעיקר על הצלחתה בניהול בית החולים, שאותה יש לייחס להכשרתה ולניסיונה המעשי בניהול 'ובמקצוע הנשים האצילי של מסדר הסיעוד'.³¹ בזכותה שופרו בין השאר הניקיון והסדר והונהגה הכנת מזון מיוחד לחולים. מן המקורות עולה שבבית חולים זה, שלא היה בעל צביון מיסיונרי, הוערכה האחות הראשית בפעם הראשונה אך ורק על פי כישוריה המקצועיים.

בית החולים הרוסי – נפתח ב-1862 ולו חדר ניתוח ושני חדרי חולים גדולים, 'אחות שומרת ועוד שש נשים לעבודות שירותים'.³² רמת הצוות הסיעודי לא הייתה נאותה אך השתפרה עם בואן של שלושה אחיות נזירות ב-1880. בכל זאת היה מחסור באחיות, והוא ניכר גם מאוחר יותר. במלחמת העולם הראשונה ולאחר המהפכה הבולשביקית חזרו הנזירות לרוסיה או עברו למדינות אחרות באזור.

טיפול בפצועים טורקים במלחמת העולם הראשונה – בוצע על ידי משפחת ספפורד (Spafford) שהתיישבה בירושלים בראשית שנות השמונים של המאה התשע עשרה. בני משפחה זו ואנשי הקהילה האמריקנית, אשר בראשם עמדה ברתה ספפורד-וסטר, היו אחראים לקליטה, למיון ולאשפוז פצועים טורקים במלחמת העולם הראשונה בארבעה מוסדות ובהם הגרנד ניו הוטל (Grand New Hotel). את המוסדות הללו הם כינו 'בתי חולים' והיו בהם גם חדרי ניתוח וחבישה.³³

בתי חולים יהודיים – בית החולים היהודי נפתח ברובע היהודי ב-1844 ושרד ארבע שנים בלבד, כנראה בעיקר כיוון שלא היה מבוסס על 'אהבה ברוח הנצרות ועל גמילות חסדים', כלומר חסר בו לב לכה של העשייה הסיעודית.³⁴ בבתי החולים היהודיים רוטשילד (שעל בניינו הראשון בעיר העתיקה, שנבנה ב-1854, נוסף בניין שני שנבנה ברחוב הנביאים ב-1888),³⁵ ביקור חולים

³² ציבקיין, החברה הפלסטינית, עמ' 84. בבית החולים היו עשרים מיטות. בשנים הבאות עלה מספר הצליינים והיה צורך בהוספת מיטות אשפוז ואכן, ב-1885 נחנך בניין נוסף שיועד לחולים במחלות מידבקות ובו עשר מיטות. ראו בן-אריה, העיר העתיקה, עמ' 274; הנ"ל, ירושלים החדשה, עמ' 106-108, 197-198, 412; שווקה, בתי חולים, עמ' 419, 425.

³³ ספפורד-וסטר, ירושלים, עמ' 204-210.

³⁴ מורגנשטרן, בית החולים, עמ' 115-118.

³⁵ גת, היישוב היהודי, עמ' 136; בן-אריה, העיר העתיקה, עמ' 379-382; הנ"ל, ירושלים החדשה, עמ' 328; שווקה, בתי חולים, עמ' 413; לוי, תולדות הרפואה, עמ' 56-63.

³¹ ציטוט מאחד הדוחות השנתיים של בית החולים בשנים 1889-1895, ארכיון היסטורי עיריית ירושלים (להלן אהע"י), מכל 2680. לפני גב' קנט הייתה המטרונית רעיית ד"ר ג'ון אוגיליוויה (Ogilvie), מנהל בית החולים בשנים 1884-1888. ראו 'טיימס' הלונדוני, 25.6.1919, אהע"י, מכל 2680. ב-1831 חודש באנגליה מסדר סיינט ג'ון של ירושלים. מטרתו הייתה להפחית סבל של הפצועים, החולים וחסרי הישע. בית החולים בירושלים נוסד ב-1876. ראו שווקה, בתי חולים, עמ' 647-649; פייורי, צמיחת הסיעוד (לעיל, הערה 6), עמ' 165; כרמל, תחרות, עמ' 124; אליאב, ארץ-ישראל, עמ' 269; ר' יצחקי, 'הקמתו והתפתחותו של בית החולים למחלות עיניים סנט ג'והן בירושלים (1888-1948)', קתדרה, 67 (ניסן תשנ"ג), עמ' 114-135.

(נוסד ב־1857 ובו תריסר מיטות)³⁶ ומשגב ל־37 (נוסד ב־1889 ובו עשר מיטות)³⁷ והיו בו משרתים, שומרי חולים, משגיחי חולים, חובשים ומטפלים. החובשת והמיילדת שרה לישנסקי עמדה מ־1912 בראש שירותי הסייעוד במשגב ל־38 במשך שלוש שנים.

במאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים קיבלו גברים ונשים הדרכה מרופאים ולכן ידעו היטב את העזרה הדרושה לחולים, והיו עושים כל מיני זריקות ותחבושות, לא רק לחולי הבית אלא גם לחולים הבאים מן החוץ.³⁸ אולם נשמעה גם ביקורת: 'בין הגברים היו כאלה שידעו לפחות קרא וכתב [...] הרי עבודת הנשים הייתה עוד יותר בשפל המדרגה בשל בורותן'.³⁹

בית החולים שערי צדק – בית החולים נחנך ב־1902, והיו בו 'שש מטפלות לשירות יום ולילה'.⁴⁰ ואן גלדרין, אחות מוסמכת שהגיעה מהולנד ב־1912 ושהתה בארץ כשנתיים, דאגה להכשרת אחיות. 'במחלקת הנשים עבדו נשים באות בשנים, ולידן כמה בחורות שלמדו מהן את המלאכה. כי טרם היו אז צעירות מומחיות כאחיות'. כמו כן היו 'עובד או עובדת בחדרי חולים, לכל 4 מיטות'.⁴¹ לבית החולים הייתה חשיבות יתר משום שהתמחה במחלות זיהומיות. לכן הודגשה בו ההקפדה על הניקיון, שעליה אמורות היו לפקח אחיות. ב־1916 יצאה האחיות זלמה מאיר מגרמניה ל'שירות מלחמתי' בפלסטינה.⁴² שעה שהגיעה לבית החולים נמצא בו 'אי־סדר רב' כלשונו, והיא החלה לארגן את העבודה על פי השיטה הגרמנית. זמן קצר לאחר בואה פרצו מגפות טיפוס ודלקת קרום המוח, והיא דאגה למנוע את הידבקות המטפלות בחולים משחיבה אותן ללבוש 'סרבלי עבודה' ולחבוש 'מצנפות'.⁴³ בבית החולים היה מחסור במזון ומספר המיטות היה 150, פי שלוש לערך מהתקן. זלמה הייתה אחות ראשית, אחראית למשק הבית, אחות חדר ניתוח ולעתים מיילדת, ואף ליוותה את ד"ר וואלך בביקורי הבית שלו לפי הצורך, כגון לביצוע גרדה. נוסף על כל אלה היא התמודדה גם עם הקשיים הכרוכים באיזו צוות האחיות.

טיפול סיעודי בבתי מחסה

אחיות החסד הצרפתיות של מסדר סן ונסן דה פול (Saint Vincent de Paul) החלו לפעול בעיר העתיקה ב־1886.⁴⁴ הן טיפלו גם במצורעים שליד עין רוגל, בכפר השילוח (סילוואן). ב־1892 עברו

³⁶ בן־אריה, העיר העתיקה, עמ' 382; הנ"ל, ירושלים החדשה, עמ' 330; לוי, תולדות הרפואה, עמ' 64-74; אליאב, היישוב, עמ' 146.

³⁷ בן־אריה, ירושלים החדשה, עמ' 328; לוי, תולדות הרפואה, עמ' 75-81; דוחות השנים תרס"ו-תרס"ז, תרע"א-תרע"ב, אה"ע, מכל 284.

³⁸ שריון, זיכרונות, עמ' 150. 'הבית' הוא כל אחד מבתי החולים שפעלו באותה עת.

³⁹ ר' מוהליבר, 22.12.1943, 'האחות בבנין הארץ', ירושלים, [אין פרטים נוספים], עמ' 2, אצ"מ J117.

⁴⁰ אליאב, היישוב, עמ' 145; לוי, תולדות הרפואה, עמ' 90-102.

⁴¹ א' פרוש, שערי צדק: לתולדות בית החולים שערי צדק בירושלים, ירושלים תשי"ב, עמ' 29, 55.

⁴² מגיל 22 עבדה 'שווסטר זלמה' במשך עשר שנים (1906-1916) בבית החולים היהודי ע"ש שלמה היינה בהמבורג. ב־1913 היא הייתה אחת משתי האחיות היהודיות הראשונות שקיבלו תעודת אחות מוסמכת בגרמניה מטעם המדינה. על דברים אלה ואחרים ראו ביומנה: ז' מאיר, ימים של התחלה: מהיומן של 'שווסטר זלמה', רשמה מגרמנית ט' פרנקל, ירושלים 1991.

⁴³ שם, עמ' 14-15.

⁴⁴ לעיל, הערה 6.

לבניין חדש בין הרחובות ממילא ושלמה המלך, ושם סעדו יתומים, עיוורים, נכים, מפגרים, זקנים וחולים כרוניים.⁴⁵

דיאקונסות ואחים מקהילת האחים הפרוטסטנטים מהרנהוט (Herrnhut) ומהעיר אמאוס (Emmaus) ליד ררודן שבגרמניה פתחו ב־1867 ברחוב ממילא את 'בית המחסה עזרת ישוע' (Jesus Hilfe Asylum), בית חולים לחולי צרעת. כעבור שני עשורים עבר המוסד לשכונת טלביה, לבניין חדש שתכנן האדריכל קונרד שיק. מנהלי המוסד במהלך השנים היו האח טאפן (Tappen), שנעזר באשתו, והאחים שוברט ומילר. כמו כן נודעה הדיאקונסה אליזבט מילר, אשר שירתה בבית המחסה 33 שנה.⁴⁶ חלק מהחולים קיבלו טיפול תומך עד יום מותם. הם זכו לחבישת פצעיהם, ללבוש, למזון ולפינה שקטה בתוך גן פורח אל מול נוף מרהיב. ב־1901 הוא היה מהטובים והמצוידיים בין בתי החולים מסוגו בעולם. פעילותו שיקפה 'רוח מיסיונרית אמתית'.⁴⁷ במלחמת העולם הראשונה גורשו דיאקונסות בית החולים למצרים.

פעילות פילנתרופית פתחה בפני נשים, רובן רעיות של דמויות בולטות בחברה היהודית הירושלמית, את ה'ספירה הציבורית'. הן יסדו בתי מחסה לזקנים ולחולים, דאגו ליולדות, ביקרו חולות והכינו תרופות.⁴⁸

בית החולים עזרת נשים – בית חולים לחולי רוח ולחשוכי מרפא, נוסד ב־1895 ביזמתן של חיה ציפה פינס ורוזה פיינשטיין.⁴⁹ במוסד נקטה גישה חדשה אל חולה הנפש. הוא נתפס כחולה לכל דבר. ההכרה במאפייני מחלות הנפש והיכולת לטפל בלוקים בהן סיפקו מענה לצורך שנבע מהופעת מקרים אלו ביישוב.

מיוולדות

עד מלחמת העולם הראשונה ילדו הנשים בבית ונעזרו במיילדות 'מומחיות' (רוביסות), אך לא מדופלמות, שטיפלו בבנות כל הדתות והערות ותרמו בדרך אגב לשיפור היחסים ביניהם.⁵⁰ ב־1854

⁴⁷ J. E. Schadel, 'A Visit to Jesus Hilfe or The Leprous Hospital of Jerusalem', *Journal of American Medical Association*, April (1901), p. 1024

⁴⁸ שילה, נסיכה, עמ' 152-156.

⁴⁹ בן-אריה, ירושלים החדשה, עמ' 339; שילוני, מפעלות, עמ' 77; אליאב, היישוב, עמ' 146. מנהיגות האגודה היו נשותיהם של אנשים נכבדים ובהם הרב חיים ברלין ורבי שמואל סלאנט. בין התורמות היו הברונית הירש ואדלאיד, אשת הברון אדמונד דה-ירוטשילד. כמו כן נוסדו סניפים בערים שונות באירופה למטרת איסוף כספים. ראו שילה, נסיכה, עמ' 161-167.

⁵⁰ א' ילין, לצאצאי: זכרונות², ירושלים 1979, ב, עמ' 34; יהושע, ירושלים, א, עמ' 139-143; הנ"ל, ילדות, ג, עמ'

⁴⁵ בן-אריה, ירושלים החדשה, עמ' 385-386; צ' שילוני, 'משבר מלחמת העולם הראשונה והשפעתו על המערך העירוני של ירושלים והישוב היהודי בה', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1981, עמ' 194.

⁴⁶ בבית החולים היו שלושים-ארבעים מטופלים. כבר ב־1874 מוזכר שמה של יוהנה (Johanna), הדיאקונסה של בית המחסה בכפר השילוח. בראשית המאה העשרים ניהלה לידיה, אשת הרופא ד"ר איינסלר ובתו של האדריכל קונרד שיק, את משק הבית בבית חולים זה וכן בביקור חולים. ראו שווקה, בתי חולים, עמ' 621-623. טאפן היה חבר באחים הבוהמיים (ארגון דתי שנוסד במאה השמונה עשרה ופעל במקומות שונים בעולם בין השאר בטיפול בחולי הצרעת). ראו בן-אריה, ירושלים החדשה, עמ' 187.

ייסד ד"ר אלברט כהן מטעמה של בטי רוטשילד קרן 'עזר היולדת'. הקרן העסיקה שתי מיילדות לילודות עניות.⁵¹ כאמור לעיל על פי החוק היה על המיילדות להיות בעלות רישוי ממשלתי כדי לעסוק במקצוען, אולם יש להטיל ספק במידת האכיפה של תקנה זאת. 'הטיפול ביולדת כלל טיפול רפואי בהתאם לידע שרווח בעיר וטיפול מגי, שנועד לנטרל את כוחות הרוע אשר אימו על חיי האם ובנה'.⁵² במציאות זאת הדריכה ד"ר כגן מיילדות כדי שיתפסו את מקומן של 'הנשים הזקנות והנבערות מדעת שעסקו בכך באותה עת'.⁵³ המיילדות, שהוזמנו לעתים לפני הלידה, נשאו עמן את צרור בגדיהן (בוגיטו), ונשארו לעזור בעבודות הבית עד הלידה. לעומתן המיילדות החדשות, המדופלמות, למדו במשך חודשים מספר באירופה ולא נשאו עמן את צרור הבגדים, כלומר הן עסקו במקצוען בלבד ונכחו רק בזמן הלידה.⁵⁴ הן לבשו 'שמלות אירופאיות ודמו לאותן גיבורות שברומנים הצרפתים והרוסיים'.⁵⁵ גם במחלקות היולדות בבתי החולים משגב לדרך ורוטשילד עבדו מיילדות.⁵⁶ המיילדות המוסלמיות (דאיות או קאבילות) קיבלו את התינוק כשהאישה כורעת על האבניים. 'כיסא מרופד ששני מסעדים לו משני צדדיו, שבהם הייתה היולדת נאחזת בשעת לידה. ומתחתיו הייתה המיילדת מניחה את האגן שהיה מונח בדיוק מתחת לעיגול של הכסא, ובקערה זו היה התינוק נופל בצאתו מרחם אמו'.⁵⁷

סייעוד בקהילה

אחת ממטרותיה של משפחת ספפורד הייתה הטיפול בחולים השוהים בביתם, חולים בני כל העדות ובהם עולים מתימן.⁵⁸ ב-1890 נשלחו ארבע נשים מטעם החברה לקידום חינוך נשים במזרח (The Society for Promoting Female Education in the East) וחברת הכנסייה המיסיונרית (CMS - Church Missionary Society) לערוך ביקורים בבתי נשים מקומיות. הן למדו ערבית ויתרון היה שמלבד העברת מסרים דתיים מיסיונריים תוך קריאה בכתבי הקודש בחברת נשים שהיו ברובן אנאלפבתיות הן גם חילקו תרופות והגישו עזרה ראשונה.⁵⁹

הערה 12), א, עמ' 139-143.
⁵⁵ שם, עמ' 140. ב-1901 היו בירושלים שש מיילדות מוסמכות. ראו V. Rogers, 'Midwifery Work in Palestine', *International Nursing Review*, 9 (1934), pp. 102-106.
⁵⁶ יהושע, ילדות, ג, עמ' 85.
⁵⁷ בין המיילדות המוסלמיות היו ח'אדיג'ה אל-באסטי וכלתה זאהיה אל-באסטי. ראו שם, עמ' 141.
⁵⁸ כרמל, תחרות, עמ' 149; לוי, תולדות הרפואה, עמ' 121; ניני, עולי תימן, עמ' 38-40; שילה, נסיכה, עמ' 239.
⁵⁹ אחת מהן, הלן אטלי (Attlee), עבדה עם ערביי שכונת א-טור. ראו טיבאווי, אינטרסים בריטיים, עמ' 226-227.

85. לדוגמה חיה בער מווינה שהפיצה מודעת פרסומת בעיתון 'פלסטין', 4.10.1913. ראו י' בן-הגי, 'נשים "רופאות" בירושלים העתיקה', מחניים, צח (תשכ"ה), עמ' 173; שילה, נסיכה, עמ' 144-145.
⁵¹ גם מונטיפיורי ייסד קרן תמיכה ליולדות בשנת תרי"ט. ראו גת (לעיל, הערה 38), עמ' 149; שילה, נסיכה, עמ' 154.
⁵² שם, עמ' 116.
⁵³ כגן, ראשית (לעיל, הערה 13), עמ' 45.
⁵⁴ מבין השמות של המיילדות: פרומע קסטעלמאן, פייגלה, רחל די חרוש, בכורה די חפץ ואטקה גודל בתו של אחד ממיסדי 'מאה שערים'. ראו אביצור, חיי יום יום, עמ' 159-160; שילה, נסיכה, עמ' 144-145; יהושע, ילדות, ג, עמ' 84-86; הנ"ל, ירושלים (לעיל,

מפעל אחר היה המיסיון הרפואי (לימים סנט הלנה) ובו 'בית האחיות' שפתחה גרטורד סלמון (Salmon) ב-1903,⁶⁰ אשר 'סיבות מיסיונריות טהורות הביאו אותה למימוש יזמותיה ולא אהבת הזולת'.⁶¹ שתי אחיות ערכו ביקורי בית אצל הנזקקים ונפתחה מרפאה שהטיפול בה ניתן חינם אין כסף. הגיעו אליה בעיקר כפריים עניים. הבישוף האנגליקני פרנסיס פופם בליית' (Blyth), מייסד חברת 'מיסיון ירושלים והמזרח', תמך בפעילות זו והיה גאה בה: 'יש בתי חולים רבים בירושלים ובהם משרתות אחיות מוסמכות, אך חברת 'מיסיון ירושלים והמזרח' ייסדה ענף חדש במיסיון: ביקורי הבית שעורכות האחיות בבתייהם של העניים ביותר ובבית כלא לנשים מוסלמיות',⁶² טען בכינוס החברה בלונדון בשנת 1908, ובכך ייחס לסלמון את זכות הראשונים בסיעוד הקהילה והתעלם מפעילות דומה שהתנהלה קודם לכן בירושלים.

רוז קפלן ורחל לנדי, אחיות 'בנות ציון', הגיעו לארץ ב-1913 כדי לייסד מערכת של 'אחיות מבקרות' (visiting nurses) בקרב עניים יהודים בירושלים. ארגונים של אחיות מבקרות הופיעו במאה התשע עשרה בכריטיניה והשפיעו על האחות ליליאן וולד – מייסדת סיעוד הקהילה בארצות הברית. בהשראתה של וולד נקבעו ארבעה יעדים לקפלן ולנדי: (1) סיעוד קהילתי; (2) פיקוח על שלוש מיילדות המטפלות ביולדות עניות בירושלים ודאגה למזון, ללבוש ולעזרה בבית עבור היולדות; (3) טיפולים בגרענת (טרקומה), שבה היו נגועים עשרים אחוזים מהילדים ב-24 בתי ספר יהודיים שהן פיקחו עליהם; (4) הקמת מרפאה ומרכז יעוץ (settlement house). האחיות האמריקניות חזרו לארצן עם פרוץ המלחמה לאחר כשנה ומחצה של פעילות וד"ר טיכו המשיך את מפעלן משהדריך נשים מקומיות לפקח על תחלואת העיניים בירושלים. ועדת הגרענת הראשונה שהתכנסה ב-1914 המליצה בין השאר להכשיר אחיות לאבחון הגרענת ולטיפול במרפאות העיניים בפיקוח תחנת הבריאות. 'הייתה זו הפעם הראשונה שעבודת בריאות הציבור תוכננה ואורגנה בדרך ריכוזית והקיפה מספר עובדים רב תחת פיקוח מקצועי'.⁶³

בתחילת מלחמת העולם הראשונה נוסד 'סניף עברי לחברת הסהר האדום', אשר ניהל קורס לרפואה מונעת ולטיפול במחלות מידבקות. השתתפו בו כמאה אחיות ואחים יהודים. ועד העזרה המדיצינית לעניי ירושלים נוסד ב-1917 והקים שלוש תחנות לטיפול בחולים, ונשים שהוכשרו לכך עבדו בהן בחיסון ובפיקוח בבתי ספר, בתלמודי תורה ובישיבות נוסף על פעילותן מטעם תחנת הבריאות ומכון פסטר.⁶⁴

הציבור בארץ-ישראל, קתדרה, 94 (טבת תש"ס), עמ' 106, וכן שם עמ' 97-99.
 64 שילוני, השירות (לעיל, הערה 6), עמ' 78-80; ג' סוקולובסקי, 'בריאות הציבור היהודי בירושלים בראשית המאה העשרים (1900-1920)', עבודה סמינריונית, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב תשמ"ה, עמ' 68-70.

60 שמות האחיות: העלמות מילדרד מור (Moore) וסאניג'ר (Saniger). ראו ספיר, תרומת חברות המיסיון (לעיל, הערה 17), עמ' 126-130.
 61 כפי שאמרה בכינוס השנתי של המיסיון שנערך בווסטמיניסטר ב-23 ביוני 1904. ראו שם, עמ' 127.
 62 שם, עמ' 131. על 'מיסיון ירושלים והמזרח' ראו בן-אריה, ירושלים החדשה, עמ' 442-447.
 63 א' נבות וא' גרוס, 'המלחמה בגרענת: ראשית בריאות

העוסקים האחרים בעשייה סיעודית

בקהילת ירושלים הענייה בשירותי בריאות אך עשירה בתרבות של מגיה רב עדתית צמחו מטפלים אשר עסקו בעשייה סיעודית והוכשרו בצבאות אירופה ובהם מגישי עזרה ראשונה, חובשים ועוזרים לרופאים. כמו כן היו בעיר רופאי אליל, הרבליסטים (רוקחי תרופות מצמחים ומרפאים בעזרתן), ספרים, רבנים, ידענים, מורחים, קצבים ורוקחים.⁶⁵ ובקרב הנשים היו מרפאות זקנות, 'מאבקות ומטפספות' לעיניים וכמובן אמהות ושכנות.⁶⁶ נודעו גם מתנדבים, כמו אלו שפעלו במהלך מגפת הכולרה ב-1865⁶⁷ ונשים מתנדבות שעסקו בפעילות סיעודית פילנתרופית כאמור לעיל.

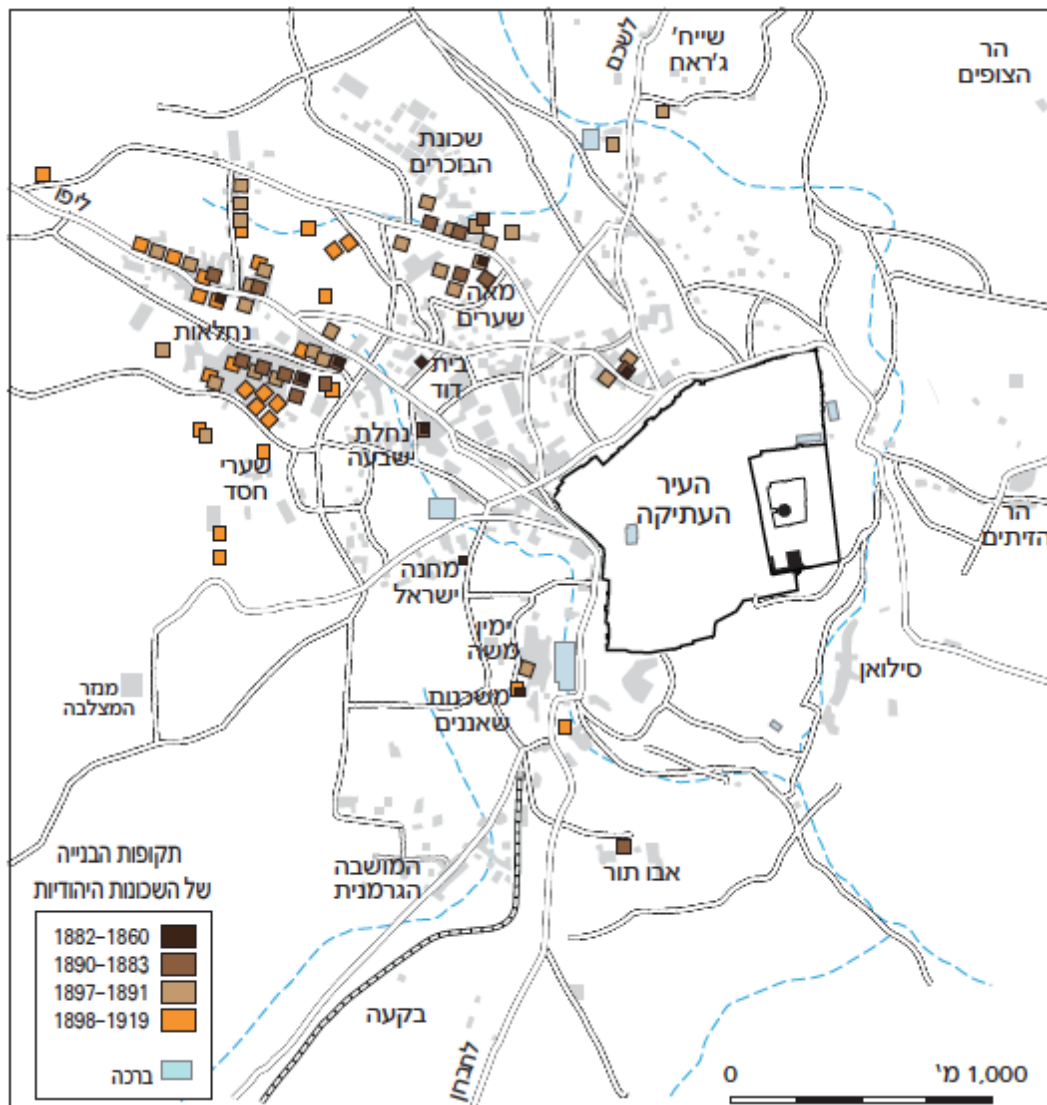
סיכום

במחצית השנייה של המאה התשע עשרה התמסדו והופצו רעיונות הסיעוד המודרני של פלורנס נייטינג'יל, ומאז הושפעה התפתחותו מגורמים, דתיים, פוליטיים וחברתיים. בעשור הראשון של המאה העשרים כבר היו פתוחות בפני העוסקות בו התמחויות בתחומי הקהילה, הטיפול בילדים, חרדי הניתוח, ההרדמה, הפסיכיאטריה והמיילדות והסיעוד היה למקצוע, נכון להיענות לאתגרים שהעמידה בפניו מלחמת העולם הראשונה.

דגמים של עשייה סיעודית הובאו לארץ-ישראל מעבר לים באמתחותיהן של אחיות ועובדות סיעוד, שהגיעו לכאן כדי לממש מטרות אידאולוגיות דתיות או פילנתרופיות. על צעדיו הראשונים של הסיעוד כמקצוע בארץ-ישראל נסב מחקר זה. הוא מעלה את דמותן של נשים מובילות, שעסקו במשך שנים ארוכות במנהל ובטיפול סיעודי ובהן הנזירה ז'וזפין, הדיאקונסות תאודורה ברקהאוזן ואליוזבט מילר, 'שווסטר זלמה', ברטה ספפורד-וסטר, שרה ליסנסקי, חיה ציפה פינס ורוזה פיינשטיין, שהפגינו יזמה וכישרון בניהול כלכלי. אלא שכדי לממש את כישוריהן היה עליהן להיעזר בגברים, בהם הברון דה-פייילא, תאודור פלידנר ואנשיו וד"ר משה וואלך. נשים אחרות פעלו לצד בעל או אב, והן יוהנה סנדרצקי ובנותיה, ורעיותיהם של ד"ר מקגאוון וד"ר קנט, אשר שמן לא נזכר. והיו כמובן נשים רבות אחרות, שקצר המצע מלהזכירן. חדרות אמונה ואלטרואיזם הן הגיעו לארץ-ישראל בעיקר מאירופה ומארצות הברית והיטיבו עם התושבים המקומיים ועם מערכות הבריאות ששיוועו לעזרה.

⁶⁵ מבין המוזכרים: יצחק אשכנזי, בכר כהן, יעקוב שבתאי ומשה שבתאי, ידידיה הרופא, יהושע יונה, דוד גיל, ר' שלמה 'רופא', ר' זאב לוינסון. ראו גת, היישוב היהודי, עמ' 130-129; אביצור, חיי יום יום, עמ' 160-156; אליאב, היישוב, עמ' 237. בן-אריה (ירושלים החדשה, עמ' 537-538) מציין חמישה חובשים בין 'בעלי מלאכה יהודים בירושלים, 1898'. ראו גם מלקון-רוז, ארמנים

(לעיל, הערה 5), עמ' 50; יהושע, ילדות, ג, עמ' 104-131.
⁶⁶ בן-חגי, נשים רופאות (לעיל, הערה 50), עמ' 170; יהושע, ילדות, ג, עמ' 86-87.
⁶⁷ גת, היישוב היהודי, עמ' 130; ילין, לצאצאי (לעיל, הערה 50), א, עמ' 89-90.

התפתחות שכונות יהודיות בירושלים שמחוץ לחומות ערב מלחמת העולם הראשונה